

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ¹⁾

ՀԻՆԳ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԼ ԼԱՄՊՌԵԽՏԻ

IV

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ
ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մի անգամ էլ համառօտ դժերով առաջ բերենք այն հոգեկան ընթացքը, որի մասին նախկին ժամում խօսեցինք մանրամասնօրէն, յատկապէս անցման ժամանակների մասին մինչև գերմանական կոլտուրայի նորագոյն ծաղկած ժամանակը:

Տեսանք ինչպէս 1850-ից մինչև 1880 թ-ը ապրող սերունդների համար անժանօթ կամ առնուազն անսովոր դրդիւնների ահագին խումբ առաջ եկաւ, տեսանք, թէ ինչպէս սրբանց հոգիների համար դժուար էր այս նոր պահանջներին իրենց գոյութեան ընթացքում տէր դառնալ: Սկսուեց մի աստիճան, երբ նորի ոչ այնքան էլ մեծ թափը կարելի էր հնի հետ հաշտեցնել. առնուազն միայն մի խումբ աչքի ընկնող անձինք կարողացան այս անել: Սրա հետ միասին ընդարձակ շրջաններում արժէք են ստանում խառն զգացումները. տարածւում է որոշ զգայնութիւն. բազմանում են յոռետեսական և միաժամանակ հումօրիստական տրամադրութիւնները: Զարգացման երկրորդ շրջանը առաջ բերեց նոր սպաւորութիւնների այնպիսի մի շոժ, որ այս խառն դրութիւնը անյայտացաւ: Տեղի ունեցան խիստ լարժակութիւններ, բնութեան մէջ կորաւ մարդը. սովորական մտապատկերների մէջ առաջ եկաւ աններդաշնակութիւն, ձգտումների, կամեցողութեան և ընդհանրապէս զգացումների մէջ անապահով դրութիւն անձնաւորութեան համար գերիշխող

¹⁾ Լուսայ Ձ 4

ոյժը կորաւ. հոգիները անձնատուր զգացումների, մտապատկերների, զուգորդութիւնների և սրանց ամբողջ դրութիւնը մինչև այժմ անժանօթ ձևերին: Այս անժանօթ ձևերը մինչև այժմ ունեցածների համեմատութեամբ շերտաւորուած էին և մասամբ հոգեկան դոյութեան պնդիտի շրջան յայտնագործեցին, որը մինչև այժմ գիտակցութեան սահմաններից դուրս էր ֆանցել: Խիստ դրդուման ժամանակ էր, երբ սկզբում ազգի միայն մի մասը տարուեց դրանով և նկատուեց իրրև հիւանդագին, նեարդային մի դրութիւն: Սակայն շուտով այս դրութիւնը ընդհանուր դարձաւ, որքան վերջինս տնտեսական հաղորդակցութիւն ու սօցիալական կեանքից առաջ եկած գրգիռների ընդհանրութեամբ էր պայմանաւորուած և վերջապէս նկատուեց իրրև զարգացման տնհարժեշտ ընթացք: Նեարդային խօսքի աեղ բռնեց մի նոր յատուկ դրութիւն, որի համար կազմուեց դրդուող խօսքը: Այս անցման և սրա գիտակցութեան մէջ պարզ արտայայտուեց, որ ժամանակի սօցիալական ոգուն առաջնորդող հոգիները տրամադիր չէին նաև այդ դրդուող դրութեան ինչպէս նա կար իւր բնական, քայքայող ազդեցութեամբ, ենթարկուել: Երբ ըմբռնեցին այս դրութիւնը պարզ թէ միայն բնազդաբար, պատրաստութիւն յայտնեցին դիմադրել: Հոգեկան մի նոր միջուկի կազմուելը, անձնաւորութեան համար մի նոր գերակշռող ոյժի կազմուելը, առաջ եկաւ նոր, դոյութիւն ունեցող գրգիռների զուգորդութիւնների, ծգտումների ու զգացմունքների ազդեցութեան տակ: Մարդը նորից բարձրացաւ իբրև իւր համար եղած չանկարծակիների իշխանաւոր: հոգեկան նոր ժամանակի իդիալիստական շրջանն սկսուեց:

Ըստ ինքեան ինկատի ունենալ այս դէպքը, սրա անհատական ընթացքը, ամեն մի աստիճանը շատ հեաաք քիր է: Սակայն սրա հիմնական հոգեկան պատճառները, հոգեկան մկանների ու շղերի ցանցը բացատրեցինք ոչ այդ նպատակով. աւելի հետաքրքիր է այն, որ աւելի լաւ դիտելու դէպքում, այս մկանների ու շղերի ցտնցի մէջ նկատուում է մի որոշակի ընթացք, որով կուտուրական ժամանակաշրջանների անցումները գնացել են. պարզուեց ուրեմն, որ այս է ընդհանրապէս կուլտու-

բական ժամանակաշրջանի անցման հոգեկան մեխանիկան:

Անշուշտ չպէտք է հասկանալ այն մտքով, որ 19-րդ դարու երկրորդ կիսի անցման ամեն մի երևոյթ նախկին անցումներին իւր ամենայն մանրամասնութեամբ նման է: Աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալի ընդհակառակը որ անցման ժամանակի երևոյթներէց մի ամբողջ շարք կրճատոււմ է, կամ առնուադն աւելի թոյլ է հանդէս գալի: Բացի այս, երբ մենք համեմատութեան համար ի նկատի ենք ունենում ոչ միայն գերմանական պատմութիւնը, այլև ուրիշ ազգերինը՝ արեւմտեան ու միջին Եւրոպայի ժողովրդներինը, ինչպէս և ուրիշ ժողովուրդներինը, օրինակ ճափոնացոյցը, ստանում ենք որոշ տարբերութիւններ, որոնք մեծ մասամբ առաջ են գալի այն բանից, թէ որքան մի սոցալին տիպ միւսից բանական, այլ և զգացողական տեսակէտից տարբերուում է: Ի նկատի չունենալով այս ամենը տեսնում ենք, որ այնուամենայնիւ հոգեկան անցման ժամանակի մեխանիկայի նման երևոյթները ամեն տեղ կրկնուում են:

Հետազօտենք այս երևոյթը գերմանական պատմութեան մէջ աւելի որոշակի մի քանի խօսքով:

Այս դէպքում 16-րդից մինչև 18-րդ դարը եղող անհասանելի սերունդներէց նոր ժամանակի 1750-ից լետոյ եղող անձնականութեան անցման ժամտնակը շատ ուսանելի է: Այս ժամանակում նկատում ենք վերին աստիճանի բազմացումներ ու զուգորդութիւններ առաջ բերող առիթներ: Նախ առաջ է գալի մարդկանց համար հանգստանալու մի նոր եղանակ 30-ամեայ պատերազմների ժամանակ, կուլտուրայի ամբողջապէս տակն ու վրայ լինելուց լետոյ լրագիրները 1725 թուից սկսած ընդհանրապէս բաղմանում են, ժողովրդագիտութեան և ճանապարհորդութեան վերաբերեալ գրականութիւնը շատ մեծ չափեր է ընդունում և հազարաւոր այլ խորարմատ ունեցող դէպքեր հոգեկանի արթնանալուն նպաստում են: Այս դէպքերը կատարւում են շնորհիւ նախկին փորձերի, մի խումբ հին ու նոր աչքի ընկնող մարդկանցից, Հէնդել, Բախ, Ֆան Հալլէն. հոգեկան կուլտուրայի ժամանակաւոր փորձառութեան խառն զգացումներն են այժմ զգայնութիւնը և կեղծ բարե-

պաշտութիւնը, նորը յանկարծ ժայթքում է, լոյզերի ու որոնուփների ժամանակ է: զրկւում են բոլոր հրամայականներից: Այս քառուից աչքի ընկնող անձինք աղատւում են շնորհիւ իրենց ուժեղ անձնաւորութիւն լինելուն, այլ և մասամբ շնորհիւ հիլլենիզմի՝ նախկին իշխանական կուլտուրայի հետ սերտ առնչութիւն պահելուն: սրանք են՝ Կանտը, Շիլլերը, Գեթէն, Բէթհովէնը: Յայտնի է, որ հէնց սրանք էլ իրենց ժամանակի տէր լինել չկարողացան: Զարգացման իսկական հանապարհը աւելի շուտ յառաջարկող աններդաշնակութեան ուղին է եղել, որը երեւում է և ռոմանտիզմի առաջին աստիճանում: յետագայ ռոմանտիզմում երեւում է փոփոխութիւն. սկսում են փնտրել մի նոր հրամայական: Իդիալիզմի փիլիսոփայութիւնը նորից երեւում է նապոլէոնի դէմ մղած կռիւր լարում է կամքի ոյժը, հանդէս է դալի 19-րդ դարու առաջին կիսի անձնաւորութիւնը:

Մի հոգեկան ժամանակից միւսին անցնելու անցման դէպքը այսպէս վերջանում է, սակայն այստեղ, բացի ներկայի մասին եղած դիտողութիւնները, կայ և միայլ շարունակուող ընթացք: Սա բնորոշւում է բանականութեան և իսկական կամքի ոյժի ուժեղ, զերակշռող դիրք ստանալու հանդէս դալովը: 30-ական թուականներին երեւում է ռէալիզմը, 40-ականին՝ քաղաքական ծգտութիւնները: Այս վերջանում է նախորդների գաղափարները կատարելագործողների առաջ դալով, որոնք հիանում են մեծ արժէքներով և աշխատում են նմանուել կամ կատարելագործել մի բան, որ մինչև այդ եղած ժամանակաշրջանը իւր նախկին ընթացքով, որքան և եզակի արտայայտութիւններում հրամայականներ է արտադրել, այնուամենայնիւ սրան ետև է թողնում: Այսպիսով նախ զերակշռում են զուտ բանականութիւնը ու ուժեղ կամքի համապատասխանող հակուփները համեմատած նախկին ժամանակի ոգեւորուած զգայուն ու անորոշ ծգտմանը, ապա զարգանում է անկասկած նոր հրամայական ոյժը, իբրև ուղեկից երևոյթ. այնուհետև սկսւում է նոր կարգաւորուած դրութեան անպողարբերութիւնը և քարացման դանդաղ սկզբնաւորութիւնը:

Եթէ աւելի խորը թափանցենք գերմանական պատմու-

Թիւեր առնն տեղ էլ կդառնան ոչ միայն անցուցներ, այլ և եղակի կուտուրական ժամանակների ընթացքի հոգեկան մեխանիկայի նման հիմնական գծեր:

Այս երեւոյթները մօտից դիտելու համար պէտք է անցնենք բարենորոգութիւնների ժամանակը, ընդհանուր պատմութեան լեզուով ասած անհատականութեան դարերը. (15-ից-18-րդ դար): Այս դէպքում իրօք մի քանի սրամիտ խօսքեր մէջ բերելը բաւական է էութեամբ նման հոգեկան մեխանիկայի երեւոյթը իսկոյն լիշեւու. առաջ է գալի դրամատնտեսութիւն և սրա հետ միասին 14-րդ դարուց սկսած մի չլուսած, մինչև 16-ր դարը շարունակուող ընդարձակումն տարածութեան և վերջն էլ ժամանակի հորիզոնների, այլև զուգորդութիւնների ու գորդիների անհատնելի հարստութիւն. 15-րդ դարում միջնադարեան աշխարհի հրամայականների վերաբերմամբ անհանգստանում են և վերջն էլ նրանց կործանում: Հազարաւոր մանակի քաղաքական և սօցիալական լեղափոխութիւններ են տեղի ունենում. երևակայութեան գործունէութեան մէջ նկատուում է մինչև այդ չլուսած նատուրալիզմը, զգացմունքի կեանքը զնալով անվստահելի է դառնում, մանաւանդ կրօնական զգացումների մէջ: Բարենորոգութեան դէպքում նկատուում է յոյժով անցումն դէպի նորը և նոր հրամայականի գիւտը. վերակազմում է կամքի և մանաւանդ բանականութեան կեանքը, որը միացած է այս հրամայականի հետ. այլև կրօնը, զեղարուեստը և բանաստեղծութիւնը վերածում են բնական իրաւունքի և բանականութեան վարդապետութեան:

Եթէ աւելի ետ զնանք, հասնենք իսկական միջնադարին և դեռ աւելի վաղ ժամանակների, կտեսնենք հոգեկան մեխանիկայի նոյն պատկերը: Այն մանրամասն դիտողութիւնը, որ մինչև այժմ քննած ժամանակների համար հնարաւոր էր, երկու կերպ է երևան գալի. նախ որ սօցիալական հոգում գերիշխողը կրօնականն է. արդէն անհատականութեան ժամանակում այս երեւոյթը ի նկատի առնուեցաւ. կարիք չկայ աւելի ևս հիմքեր որոնելու այն բանի համար, որ իւրաքանչիւր ազգի միջնադարում և նախաժամանակում նոյն բանն է երևում: Սրա հետե-

ւանքը լինում է այն, որ պատմութեան աղբիւրները շատ միակողմանի են լինում և մենք կարողանում ենք միայն կրօնական շարժումը հիմնաւորապէս հասկանալ. այս սխալը կարելի է միայն այն չափով ուղղել, որ պէտք է ասել, թէ հոգեկան դարգացման կեդրոնը իսկապէս կրօնականն է կազմում: Սրան աւելանում է երկրորդը: Ամեն մի համեմատական հոգեբանութեան հիմքն այն է, որ համեմատւում է օտարի հոգեկան կեանքը իւրի հետ. հետեւոնք այն է լինում, որ համեմատութիւնից առաջ եկած սխալները ընդհանրապէս այնքան աւելի քիչ են լինում, որքան օտարի հոգեկան կեանքը սեփական հոգու կեանքին որոշ չափով նմանում է. որքան այս բանը պահասում է, այնքան սխալների թիւը շատանում է. միայն խիստ փորձուած վարպետներ կարողանում են կոպիտ սխալներից զերծ մնալ: Մեծ սխալներ առաջ բերող դայթակղութեան շրջաններին են պատկանում հետազօտութեան դէպքում դերմանական միջնադարը և ի հարկէ աւելի ևս գերմանական նախաժամանակը:

Հակառակ այս կրկնակի յժուարութիւններին, առնուադն միջնադարի հոգեկան գործերը այնպիսի պարզ լեզուով են խօսում, որ մենք մխիթարուած կարող ենք նրանց վկայ կանչել: Նրանց վկայութիւնը հաստատում է միայն, որ 9 և 10-րդ դարերում ազգի և պետութեան միութեան առաջ գալու հետ սկսում է գրգիռների բազմանալը և զուգորդութիւնների ուժեղացումը. 10-րդ դարի բարեպաշտութեան զարգացման ժամանակ երևում են կոպիտ տեսակի խառն զգացումներ և աններդաշնակութիւններ. Լօտրինգիայի ասկէտիկանութիւնն է առաջ գալի, Կլինիական և ընդհանրապէս բարենորոգչական շարժումներ են տեղի ունենում. Գրիգոր Է-ի ժամանակ եկեղեցում և բարոյականութեան մէջ ձեռք են բերում կրօնական-բարոյական, մտաւոր դերիշխող ոյժեր. վերակազմութիւն այս համակարգութեան մտաւորի և կամեցողականի տեսակէտից միջնադարեան եկեղեցու սարսափելի ժամանակում (Իննովկենտիոս Գ.). անմխիթար, բժախնդիր բանականութեան հասնող ժառանգներ են երևում 14 և 15-րդ դարերում:

Ինչպէս նախկին դաստիարակութեան մէջ նկարագրեցի անց-

ման ժամանակի երևոյթները, այս դասախօսութեան մէջ էլ լրացրի նոյնը. այսպիսով արդէն սուրի կուլտուրական ժամանակի ընթացքի ընդհանուր հոգեկան մեխանիզմի նկարագիրը:

Այս հետեւանքը ըստ ինքեան նոր բան է. մենք շարունակ կտեսնենք, թէ պատմադրութեան զարգացման ժամանակ ինչպիսի ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեցող եղբայրացութիւնների է տանելու: Արդեօք այս բանը նրանց համար, որոնք նորագոյն հոգեբանութեանը մօտիկից ծանօթ են կամ առնուադն ընդհանուրի կողմից ճանաչուած հիմքերը գիտեն, իրօք անսպասելի է: Կարծում եմ, որ հաղիւ թէ, ապաւորութիւնը այնպիսի լինի, որ հաղիւ թէ այլ կերպ էլ լինէր: Այն ընթացքը, որի հետ ծանօթացանք եղակի հանճարի հոգեկան մեխանիկային այնպէս նման է, ինչպէս որ սօցիալ հոգեկան օրէնքները, անհատական հոգեկան օրէնքների գործադրութեան օրինակներ են միայն*):

Երբ սօցիալ-հոգեկան մեխանիզմի գործօնները եղակի կուլտուրական ժամանակների ընթացքում էապէս նոյնն են մնում, այդ դէպքում հարց է ծագում, թէ որտեղ է դառնում ժամանակաշրջանի տարբերութիւնը: Այս տեսակէտով քննելով, կրտեսնենք երկու տեսակի դրդիչներ. նախ այսպէս կոչուող հոգեկան հրամայական յոժը և երկրորդ այն, ինչ որ հոգեկանընդլայնում է կուլում. եղակիի և սրա հետ միասին ընդհանուրի հոգեկան կեանքում հնարաւոր երևոյթների ընդգրկումը:

Նախ դրադուենք հոգեկանի ընդարձակման խնդրով:

Այստեղ հանդիպում ենք նախ գիտակից և անգիտակից հոգեկան կեանքի մէջ եղած տարբերութեանը: Ակնբեր է, որ հոգում զգացումներից ու մտածողութիւնից առաջ եկած դէպքերի ահագին քանակութիւն կայ, թէև պարզ կամ ընդհանրա-

*) Իբրև ծանօթութիւն պէտք է աւելացնել, որ մասնաւոր, ընդհանուր կուլտուրայի որոշ տարրերի համար արժէք ունեցող հոգեկան աններդաշնակութիւնները ու խառնակութիւնը իսկապէս կուլտուրայի պատմութեան մէջ միանման երևոյթների հետ այնպէս են հանդէս գալի, ինչպէս նման անցքեր անհատի կանոնաւոր հոգեկան կենսաբանութեան կողքին հազուադիւտ չեն:

պէս գիտակցութեան որեւէ բովանդակութիւն դրանց չի համապատասխանում: Մենք նրանց գոյութեան և նշանակութեան մասին էապէս միայն զգացումներից ենք իմանում, որոնք նրանց ուղեկից են. զգացումների այս խիստ խառնիճաղանձ դրութիւնից, ինչպէս և այլ զուգորդութիւններից կարող ենք եզրակացնել, որ անգիտակից հոգեկան կեանքի այս դէպքերի քանակը շատ աւելի մեծ է. քան գիտակից դէպքերի քանակը:

Արդեօք գիտակից և անգիտակից հոգեկան կեանքի մէջ ումուր և անփոփոխ սահմաններ կան: Ամեն մէկին էլ փորձը ասում է, որ ոչ: Ամենաշատը կարելի է այս սահմանները ուժեղ ուշադրութեան շնորհիւ, այսինքն հոգեկան մեծ դժի հետզհետէ աւելի մեծ դործադրութեան շնորհիւ, առաջ մղել. սրա համապատասխան մեծանում է թիւը, այլ և տպաւորութիւնների, երեակայութեան, զուգորդութիւնների գումարը, ծրգտումների և զգացումների որակը փոխւում է: Այս փորձը ճշտւում է եթէ ի նկատի ենք ունենում եղակի անհատին իւր գոյութեան ընթացքում և անհատներին միմեանցից տարբերելու դէպքում, այնպէս և մարդկային հասարակութիւնները, այսինքն սօցիալ-հոգեկան անհատներին, ի նկատի ունենալով սրանց սեփական փոխօրութիւնները, այլ և նրանց յարաբերութիւնները չէպի միւս հասարակութիւնները:

Որովհետեւ իւրաքանչիւր բնական ճանապարհով զարգացած հոգեկան էակում գիտակցական կեանքի մօմենտը հետզհետէ անում է, ուստի հնարաւոր է այս կեանքը երկու շրջանի բաժանել՝ մի նեղի և մի լայնի: Ընդարձակ շրջանը ընդգրկում է գիտակցութեան այն բովանդակութիւնները, որոնք շատ յաճախ երևան են գալի գիտակցութեան մէջ, ուստի համապատասխան գրգիռների ազդեցութեան տակ բնազդաբար կրկին վերադառնում են իրենց տեղը. նեղ շրջանը ընդգրկում է այն բովանդակութիւնները, որոնք միայն յատուկ ուշադրութիւն դարձնելու դէպքում գիտակցւում են, որոնց կարելի է նաև ուշադրութեան բովանդակութիւն անուանել:

Երկու խմբի՝ գիտակցութեան և ուշադրութեան բովանդակութեան վերաբերմամբ ևս որոշ է, որ սրանք անհատական,

այլ և սօցիալ-հոգեկան կեանքի զարգացման հետ իրենք էլ զարգանում են, կամ այլ կերպ ասած, պարզ է, որ սրանց զարգացմամբ մի ուժեղ հոգեկան յոյժ է ազդում: Հոգեկան կեանքի ընդարձակ տարածութիւնից միշտ աւելի ու աւելի մեծ, ամեն տեսակ կտորներ են անցնում ուշադրութեան, ապա գիտակցութեան կեդրոնները:

Սակայն այլ մտքով էլ կարելի է հոգեկան կեանքի ընդարձակութեան մասին խօսել:

Հոգեկան երևոյթների հիմնական օրէնքների մի ահադին թիւ կայ, ուր որ ամեն մի օրէնք եթէ բացարձակապէս գործադրենք, միւսին պէտք է բացասէ, այսինքն իւր հիմքով տրամաբանօրէն միւսին կհակասէ: Այս նրանից է առաջ զայի, որ հոգին վերջի վերջոյ միշտ երկու կողմից է շարժման մէջ դրւում, նախ դրսի երևոյթների աշխարհից և երկրորդ իւր իսկ ներսի կեանքից: Շատ յաճախ, եթէ ոչ միշտ, այս շարժումների մէջ մի տարբերութիւն լինում է. այս գոգորդութիւններում, ուր մի բաղմագանութիւն կայ, նոյն կերպ միաւորութիւն է տեղի ունենում, ինչպէս որ տարբերութիւն և առանձին առանձին ըմբռումն, այսպէս և կամքի արտայայտութիւններում, ուր երևում են հնարաւորութիւններ և սրանց հակառակները, ուր որ մի մղում մեզ ստիպում է հասկանալ մի բան, որը մեր բնութեան հսկառակ է. վերջապէս զգացումների մէջ ևս, ուր որ դրականի և բացասականի պայքարը ամենքից առաջ է նկատւում: Այստեղից հասկանալի է, որ ամեն հոգեկան դէպք, թէ անհատի, թէ մարդկային հասարակութեան մէջ բեւեալին հակադրութիւններով է տեղի ունենում: Այսպիսով անհատական և սօցիալական հոգու գրութիւնը տարուբերուող է. գործօնների հաւասարակշռութեան մի բեւեռից միւսին կարող է անցնել:

Տեսնում ենք, որ այս մտքով էլ գոյութիւն ունի հոգեկանի ընդլայնումը. կուղէի այս ընդլայնմանը, հակառակ նախկին ընդլայնման, որին անուանեցինք գիտակցութեան ընդլայնում, հոգու գործօնների ընդլայնում անուանել:

Պատմական զարգացման տեսակէտից ի՞նչ յարաբերութեան

մէջ են գտնուում գործօնները և գիտակցութեան ընդլայնումները: Պարզ երևում է, որ գործօնների ընդլայնումը կախուած է գիտակցութեան ընդլայնումից, որովհետեւ որքան վերջինս մեծանում է, այնքան առաջ են մղւում այն ծայրերը, որոնց միջև գործօնները կարող են հանգէս գալ: Սրանով ի հարկէ չեմ ասում, որ երբ գիտակցութիւնը ընդլայնւում, մեծանում է, գործօնները աւելի ևս մեծ հակադրութեամբ պէտք է գործեն. աւելի շուտ գիտակցութեան նոր ընդլայնմանը գործօնների համապատասխանող գործօնների ընդլայնումը նոր պէտք է ձեռք բերել. այն պրօցցէսը, ուր որ այս բանք տեղի է ունենում, սօցիալ-հոգեկան յարաբերութիւններում է գտնուում, մի բան, որ կարելի է շուտով զուշակել. այսինքն մի կուլտուրական ժամանակից միւսին անցնելու անցման պրօցցէսն է այս:

Երևում է ուրեմն, որ մարդկային անհատի, ինչպէս և հասարակութեան հոգեկան կեանքի փոփոխութեան ունակութիւնը մեծ մասամբ գիտակցութեան ընդլայնումից է կախուած. այլ և միաժամանակ պարզւում է, որ զրգիռների ու զուգորդութիւնների փոփոխութիւններն իբրև հոգեկան փոփոխութիւնների համար ամենանշանակալիները, մեծ կարևորութիւն ունին: Ամենազխաւոր հարցը այս դէպքում սակայն ուրիշ է: Երբ անհատական կամ հասարակական հոգեկան գիտակցութեան ընդլայնումների փոփոխութիւններ են առաջ գալի, ի՞նչ սկզբունքով են առաջնորդւում: Այս պրօբլեմի լուծումը մեզ պատմագիտական տեսակէտից առաջ կտանէ:

Pessimist

(Կը շարունակուի)